

Literatura jako dějepisectví duše

O životě a tvorbě držitelky Nobelovy ceny za rok 2015

Jana Kitzlerová

„Я — историк души,“ říká Světlana Alexijevičová ve své knize *Válka nemá ženskou tvář*; tato historička kolektivní duše loni obdržela Nobelovu cenu za literaturu. Běloruská spisovatelka Světlana Alexijevičová se tak stala sto dvanáctou nositelkou tohoto prestižního ocenění a stejně jako předloňský laureát, Francouz Patrick Modiano, ji vlastně obdržela za „válečnou“ literaturu.

Alexijevičová (nar. 1948), mimo jiné účastnice Festivalu spisovatelů v Praze v roce 2014, je rusky píšící novinářka, scenáristka a beletristka ukrajinsko-běloruského původu, autorka polyfonní literatury. Právě na tento aspekt její tvorby, který sborově promlouvá ke čtenáři v každé její knize, bylo explicitně upozorněno i při udělování ceny. Světlana Alexijevičová za svůj život napsala jen hrstku knih, mezi nejcitovanější u nás patří především tři, kterým se dostalo i českého překladu: *У войны не женское лицо* (1985), česky vyšla o rok později — *Válka nemá ženskou tvář*, překlad Vladimír Michna; *Чернобыльская молитва* (1997), česky 2002 — *Modlitba za Černobyl: kronika budoucnosti*, překlad Milan Jungmann; a nejnovější *Время секонд хэнд* (2013), v překladu 2015 — *Doba z druhé ruky: konec rudého člově-*

ka, překlad Pavla Bošková. Obdržela však řadu ocenění a vyznamenání, která počtem mnohonásobně převyšují tento výčet z díla: v roce 2013 získala například v Paříži prestižní cenu za nejlepší knihu roku (Meilleur livre de l'année) a o rok později titul Officier d'ordre des Arts et des Lettres de la Republique Francaise; opakovaně byla oceněna rovněž v Polsku (cenu Ryszard Kapuściński Award získala hned dvakrát), Německu, ale i v USA, Itálii či, možná trochu překvapivě, v Rusku. Je rovněž autorkou scénářů především k dokumentárním snímkům a na základě její tvorby vzniklo také mnoho filmových a divadelních adaptací. I této její neslovesné tvorbě se dostalo mezinárodní pozornosti, například v Německu byla v roce 2000 vyznamenána cenou Robert Geisendorfer Preis, určenou nejlepšímu rozhlasovému pořadu. Její prozaická tvorba balancuje na hraně mezi krásnou literaturou a dokumentem, vícehlasost je pak jejím ústředním rysem, jenž zapřičiňuje výslednou podobu mozaiky, kterou autorka čtenáři předkládá.

Střípky a střepy

Proč právě Alexijevičová? Bez jakéhokoli podceňování žen v literatuře (oceněná se nacházela výhradně v mužské společnosti potenciálních kandidátů na uznání Švédskou akademií) a navzdory tomu, že je dnes Světlana Alexijevičová určitě známější, než byly některé předchozí laureátky v okamžiku, kdy Nobelovu cenu přebíraly (například jméno nyní již velmi slavné Elfriede Jelinekové slyšel v roce 2004, když cenu získala, mimo Rakousko jen málokdo), je třeba říci, že vavříny, kterých se jí nakonec dostalo, udívaly mnohé. Důvody mohou

být dva — nepadně uchopitelná polyfonní forma jejich knih a vtíravá otázka: lze ocenit takto prestižní cenou autora, v jehož díle převažuje „cizí“ slovo? Všechny její knihy jsou totiž poskládány z osobních svědectví, výpovědí jednotlivých protagonistů, které Alexijevičová spojuje v jeden celek často s minimem vlastního textu, bez autorských komentářů či větších zásahů. Její knihy jsou velmi čtivé, možná právě i díky stylisticky nejednotné formě, která klade důraz na osobitost každého střípku mozaiky, každého hlasu, který zaznívá. Pojítka jsou tematická: místo ženy ve válce (*Válka nemá ženskou tvář*), osudy lidí přeživších černobylskou havárii (*Modlitba za Černobyl: kronika budoucnosti*), hrůzy válečného konfliktu v Afghánistánu (*Zinkoví chlapci — Цинковые мальчики*), výpovědi posledních pamětníků druhé světové války (*Poslední svědci — Последние свидетели*). Na pozadí často válečné látky si však Alexijevičová všímá především osudů obyčejného člověka sovětského a postsovětského prostoru (nedávno) uplynulých desetiletí.

Homo sovieticus a ti druzí

Dílo Světlany Alexijevičové je učebnicovou ukázkou vícehlasí v prozaické literatuře a zároveň je tato forma pro autorku zcela signifikantní. Alexijevičová zpovídá „hrdiny“ svých knih, aby na základě jejich výpovědí, a třeba i citací z tisku, utkala výslednou koláž s jediným záměrem: podat tímto prostřednictvím svědectví, svědectví o době, ve které jsme žili a která nás mnohdy určovala, (především) o druhé polovině dvacátého století. Tento postup ani zvolená forma, která se žánrově často blíží publicistickému stylu, není v případě autorky udivující, uvážíme-li, že je absolventkou žurnalistiky na Lenínově univerzitě v Minsku (nyní Běloruská státní univerzita) a aktivní investigativní novinářkou. V úvodu ke své knize *Válka nemá ženskou tvář* vysvětluje svou strategii těmito slovy: „Historie, zachycená prostřednictvím neviditelného svědka, účastníka, který zůstal samou historií nepovšimnut, to je to, co mě zajímá, to je to, co bych chtěla udělat literaturou.“ Pro své knihy Alexijevičová sesbírala tisíce (přesněji desetitisíce) svědectví, která přetavila ve výsledné texty. Ocenění si tak zaslouží nejen obrovská masa materiálu, který byl autorkou zaznamenan, ale především jeho následné utřídění. Sestavit z roztráštěných výpovědí jednotný prozaický celek ostatně není úkol snadný. Alexijevičová na sebe proto musí často vzít úlohu vypravěče, jakéhosi hlasu faktu, který poslouží jako pojivo příběhů. Sběr materiálu se v některých případech protáhl i časově, například podklady k její poslední knize (*Doba z druhé ruky: konec rudého člově-*

ka) byly shromažďovány dvacet let. Slovo tak dostávají nejen ti, kdo zažili komunismus v Sovětském svazu, ale i ti, kdo se narodili až po jeho pádu.

V jiných jejích knihách (*Válka nemá ženskou tvář*) ke čtenáři promlouvají ženy ve zbrani sovětské armády za druhé světové války. Jejich svědectví, od kterých by zřejmě mnozí čekali především dnes tak populární důraz na ženský pohled na věc, se od výpovědí mužských pamětníků vlastně neliší. Zdá se, že válečné hrůzy, se kterými byly ženy konfrontovány, se jednoduše vzpírají genderové příslušnosti, děs zůstává děsem pro všechny. Ano, pokud čtenář chce, jistě onen ženský prvek najde, ale jak potom obstojí toto poněkud schematické genderové dělení například v kontextu výpovědi jedné z protagonistek, dnes válečné veteránky, která říká: „Zbraně nevydržely, vydrželi lidé?“

Veteráni i jejich rodiny, protagonisté dalšího hrůzného střetu, války v Afghánistánu (*Zinkoví chlapci*); pamětníci černobylské tragédie, která zřejmě změnila pohled na jadernou energii jednou provždy (*Modlitba za Černobyl: kronika budoucnosti*) — to jsou další svědectví doby a událostí, které si nejen z nás ještě dobře pamatuje, i když by raději zapomněl. V poslední, již zmiňované Alexijevičové knize *Doba z druhé ruky* dostává konečně slovo člověk postsovětské éry, homo sovieticus, jak jej autorka nazývá, truchlivý hrdina, kterého stvořil komunismus. Břímě komunismu si pak jeden každý odnáší a někdy i hýčká až do současné, chtělo by se říci svobodné doby. Svoboda je totiž dalším velkým tématem a otázkou bez odpovědi i pro Alexijevičovou, která musela z Běloruska v roce 2000 odejít do nucené emigrace (od roku 2011 žije zpět v Bělorusku).

Svět (a literatura) podle Nobela

„Za její polyfonní literaturu, připomínající utrpení i odvahu v naší době.“ — tak zní oficiální zdůvodnění ocenění, které bylo Světlaně Alexijevičové Švédskou akademií uděleno. Alexijevičová obstála v silné konkurenci dalších adeptů na tuto trofej a dostala přednost před takovými literárními matadory, jako je Thomas Pynchon či Philip Roth. Slova jako utrpení a odvaha či kuráž, která se ve zdůvodnění vyskytují, jsou podle mínění Nobelova výboru zřejmě výrazy, jež se v současné době skloňují ve všech jazycích, a pokud ne, pak by měly. Bylo-li řečeno v úvodu, že Alexijevičová získala Nobelovu cenu za literaturu stejně jako její předchůdce za svou „válečnou“ tvorbu, narážela jsem tím mimo jiné právě i na toto odůvodnění Nobelova výboru: ve válce je odvaha a kuráže třeba a utrpení přináší jakýkoli konflikt. Nobelova cena za literaturu, podobně jako Nobelova cena za mír,

samozejmě není kvantifikovatelná či verifikovatelná v tom smyslu, že vskutku nelze změřit přínos laureáta pro lidstvo či vědu, jako je tomu naopak u obdobných cen za fyziku, matematiku nebo medicínu. To jí však na významu neubírá, naopak: Nobelova cena za literaturu je především návěstí, jež ukazuje, jak smýšlí a kam se ubírá (nebo by se měla ubírat) společnost. Ve světle tvorby poslední oceněné se zdá, že minimálně podle švédských akademiků nám chybí právě ona vyzdvihovaná srdnatost, která nechyběla Alexijevičové hrdinům ani jí samé, když své knihy tvořila. A tak se nabízejí otázky, které vlastně se samou spisovatelkou souvisejí jen částečně: vyčerpala se dnešní literatura ve své klasické podobě? Nestala se, společně s těmi, kdo ji reprezentují, především společensko-politickým nástrojem, pomocí něhož vlivní ukazují, kudy by se měla společnost vydat? Hrotem, který se i díky podobným oceněním lehce, leč nesmlouvavě zadírá do slabin (či pod žebra) stále více

se rozpínajícím molochům dneška (i včerejška) a despótům bezčasí?

„Historii zajímají jenom fakta a city tu nemají co dělat. Nejsou přijímány jako součást historie. Já se však na svět dívám očima normální lidské bytosti, nikoli historika. A nad člověkem žasnu,“ říká Alexijevičová v opakovaně citovaném vyjádření ke svému literárnímu záměru. Ať už si o formě i poselství myslíme cokoli, je dobře, že se Alexijevičová o tento úžas spolu se svými hrdiny podělila a že jejímu údivu bude i díky Nobelově ceně za literaturu věnována ještě větší pozornost.

Autorka je rusistka. Působí na Ústavu východoevropských studií Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze.